

М.Юсупов,
ТДЮУ ўқитувчиси

ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ СУБЪЕКТЛАРИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ ТИЗИМИДА ХАЛҚАРО ФАКТОРИНГНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Аннотация: мазкур мақолада муаллиф томонидан тадбиркорлик фаолияти субъектларини молиялаштириш тизимида халқаро факторингнинг тутган ўрни ва аҳамияти, ҳамда факторинг тушунчаси ва факторинг шартномаси турлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: фактор, дебитор, факторинг шартномаси, форфейтинг, агент, очиқ факторинг, яширин факторинг, факультатив факторинг.

Аннотация: в данной статье автором раскрывается роль и значение международного факторинга в системе финансирования субъектов предпринимательства, а также понятие факторинга и виды факторинговых договоров.

Ключевые слова: фактор, дебитор, договор факторинга, форфейтинг, агент, открытый факторинг, скрытый факторинг, факультативный факторинг.

Annotation: in this article the author reveals the role and importance of international factoring in the system of financing of business entities, as well as the concept of factoring and types of factoring contracts.

Key words: factor, debtor, factoring contract, forfeiting, agent, open factoring, hidden factoring, facultative factoring.

Мустақиллик йиллариданоқ тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва уларга қулай шароит яратиш ҳамда ҳуқуқий базасини такомиллаштиришга қаратилган ислохлар амалга ошириб келинмоқда. Ҳозирги кунда мамлакатимиз томонидан мазкур фаолиятни ривожлантиришга қаратилган кўплаб чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Амалий мисол тариқасида айтишимиз мумкинки Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармони билан тасдиқланган “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” нинг учинчи йўналиши иқтисодий янада ривожлантириш ва либераллаштириш бўлиб, унга асосан иқтисодий янада ривожлантириш ва либераллаштиришга йўналтирилган макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш, миллий иқтисодийнинг рақобатбардошлигини ошириш, қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш, иқтисодийда давлат иштирокини камайтириш бўйича институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантириш, ҳудудлар, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ҳолда ижтимоий-иқтисодий тараққий эттириш, инвестициявий муҳитни яхшилаш орқали мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларига хорижий сармояларни фаол жалб этиш масаласи белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга мурожаатномасида

қуйидагиларни таъкидлаб ўтди: “Европа тикланиш ва тараққиёт банки билан ҳамкорлигимиз тикланди, Европа инвестиция банки билан шериклик алоқалари ўрнатилди. Жаҳон банки, Халқаро валюта жамғармаси, Осиё тараққиёт банки, Ислом тараққиёт банки, Осиё инфратузилма инвестициялар банки билан ўзаро ҳамкорлик самарали тус олмоқда. Иқтисодийни ривожлантиришда пухта ва барқарор банк-молия тизими улкан аҳамиятга эга. Биз аҳоли ва тадбиркорлик субъектларининг банк тизимига ишончини кучайтирмасдан туриб, “яширин иқтисодий”дан тўлиқ халос бўла олмаимиз.

2018 йилда банк тизими фаолиятини ривожлантириш бўйича белгиланган вазифаларни амалга оширишда банклар билан тадбиркорлик субъектлари ўртасида самарали ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик муносабатларини таъминлаш масалаларига асосий эътиборни қаратиш зарур” [1]. Ушбу фикрлардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, мамлакатимизда фаол тадбиркорликни ривожлантиришда банк муассасаларининг аҳамияти жуда катта ҳисобланади. Лекин шу билан бирга таъкидлаш жоизки, тадбиркорлик фаолияти субъектлари фаолиятини молиялаштиришнинг диверсификация қилиш лозимлиги, яъни молиялаштиришнинг янги манбалари ва усулларини иқтисодийимизга жорий қилиш ўта муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Факторинг тарихини ҳуқуқий воқелик сифатида тадқиқотчилар турлича тасвирлаб келадилар. Айримлар уни капиталистик ҳуқуқ маҳсули ва фақат XX асрнинг 30 йилларида АҚШда юзага келган, деб ҳисобласа, бошқалар эса факторингга хос белгиларни, ҳатто қадимги Бобил давлати тарихи билан боғлайди. Аммо бизнинг назаримизда, факторингга ўрта аср инглиз савдо воситачилигининг “америкача заминга” мослаштирилиши оқибатида юзага келган ҳодиса сифатидаги қарашлар анча асосли ва тўғри.

Ушбу нуқтаи назарга кўра, “фактор” деб аталувчи субъектлар XIV асрдаёқ маълум бўлган ва “фактор” атамаси инглиз мустамлака савдо муносабатларида “агент”, “комиссионер” атамаларининг синоними сифатида қўлланиб келинган.

Факторинг операцияларига XVII асрда Англияда Фактор уйлари (House of Factors)нинг вужудга келиши билан асос солинди. Ўша замонда фактор олдида махсусот бозорини мунтазам ўрганиб бориш, қонун ва савдо одатларини яхши билиш, тўловга қобилиятли харидорларни излаб топиш, махсусотни сақлаш, тўплаш ва сотиш ҳамда савдодан тушган пулларни жамлаб туриш каби қатор вазифалар қўйиладиган эди.

Факторинг шартноманинг тушунчасини таҳлил қилишда “факторинг” атамаси ва “пул талабномасидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялаш” атамаларининг ўзаро нисбатини аниқлаш мақсадга мувофиқ. Маълумки, молия органларининг ҳужжатларида, илмий адабиётларда ва тадбиркорлик фаолиятида кўп ҳолларда пул талабномасидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялаш шартномаси хорижда амал қилаётган факторинг сифатида қабул қилинади [2]. Бироқ қайд этиш лозимки, миллий қонунчиликда “факторинг” атамаси мавжуд эмас. Шу сабабли ҳам факторинг тушунчаси ва пул талабномасидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялашнинг айнийлигини таҳлил қилиш зарур. Юридик адабиётларда факторинг ва пул талабномасидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш

эвазига молиялаш шартномасининг нисбати борасида икки хил нуқтаи назар шаклланган. Тадқиқотчиларининг бир қисми ушбу тушунчаларни фарқлашни таклиф қилишса [3, 20-бет], бошқа гуруҳ муаллифлар факторингни пул талабномасидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялаш шартномасининг бир қисми сифатида талқин этишади [4, 63-бет].

“Факторинг” атамаси асли лотинча *facere* – ҳаракат қилмоқ, амалга оширмоқ сўзидан олинган (ингл. *factoring*) бўлиб, халқаро савдо амалиётида ҳам кенг фойдаланилади. Қоида тариқасида бир ташкилот (фактор) бошқа шахс (ишлаб чиқарувчи) экспортини молиялаштириш мақсадида амалга ошириши тушунилади. Унинг шarti бўлиб импортчи қарздор товар етказиб берувчига тўлайдиган сумманинг факторга ўтказилиши (факторга тўланиши ҳақида келишиб олиниши) хизмат қилади [5, 184-бет].

Халқаро савдо муносабатларида факторингдан кенг фойдаланилиши ушбу муносабатларни унификациялаш заруратини келтириб чиқарганлиги боис 1988 йил 28 майда Оттава шаҳрида УНИДРУА доирасида тайёрланган Халқаро факторинг тўғрисидаги конвенция имзоланди.

Ушбу конвенциянинг 1-моддасига кўра, факторинг шартномаси деганда, маҳсулот етказиб берувчи билан фактор ўртасида тузиладиган шундай шартнома тушуниладики, унга кўра:

1) маҳсулот етказиб берувчи ўз мижозлари билан тузилган олди-сотди шартномалари юзасидан дебиторлик қарзларини тўплаш (олиш) ҳуқуқини факторга топширади ёки топшириш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Бунда ушбу шартномага кўра, шахсий, оилавий ёки уй-рўзғор эҳтиёжлари учун сотиб олинган мол-мулклар шартнома предмети бўла олмайди;

2) фактор қуйида кўрсатилган функциялардан ҳеч бўлмаганда икkitасини бажариши лозим:

- маҳсулот етказиб берувчини молиявий таъминлаш, шу жумладан ссуда бериш ёки маҳсулоти учун олдиндан ҳақ тўлаш орқали молиялаш;
- дебиторлик қарзларини олиш билан боғлиқ ҳисоб (бухгалтерия ҳисоб-китоблари) олиб бориш;
- дебиторлик қарзларини ундириш;
- дебиторларнинг қарзни тўламаслигидан ҳимояланиш;

3) дебиторлар маҳсулот етказиб берувчи шахс юборган дебиторлик қарзларини талаб қилиб олиш ҳуқуқи бошқа шахсга ўтказилганлиги тўғрисидаги ёзма хабарномани олган бўлишлари лозим.

Назаримизда, факторинг шартномаси молиявий хизматлар кўрсатиш шартномаси сифатида банк фаолиятидаги операция сифатида амалга оширилади ҳамда банк ўз мижозининг талаб қилиш ҳуқуқини ҳақ эвазига қўлга киритиш йўли билан фойда кўради. Шу муносабат билан факторинг шартномасига қуйидагича таъриф бериш мумкин:

Факторинг шартномаси – банк томонидан мижознинг қарздорида нисбатан талаб қилиш ҳуқуқини ҳақ эвазига олиш мажбуриятини назарда тутувчи битимдир. Ушбу таъриф қисқа, аниқ ва лўнда ҳамда бир қадар тушунарлилиги билан муайян амалий аҳамият касб этади. Чунки, факторинг бош мақсад “пул талабномаси” – деб номланадиган ҳуқуқни ҳақ эвазига, яъни ушбу ҳуқуқ эгасини ўз ҳисобидан молиялаш орқали қўлга киритиш ҳисобланади.

Факторингни бошқа ҳисоб-китоб турларидан фарқлари, афзалликлари:

– маҳсулот етказиб берувчи етказиб берилган товар ҳаққини харидор билан ҳисоб-китоб қилиш муддатини кутиб ўтирмай, олдиндан фактордан олиши мумкин бўлади.

– маҳсулот етказиб берувчи факторингдан фойдалангани ҳолда анча қиммат турувчи харажатлардан, айниқса, экспорт операциялари бўйича ҳисоб-китоб юритиш ташвишидан, маркетинг тадқиқотлари ўтказишдан, янги бозорларни ўзлаштириш билан боғлиқ молиявий ва ташкилий муаммолардан қутулади. Буларни барчасини фактор бажаради.

Факторингнинг мавжуд турларини қуйидаги ҳолатлар бўйича классификация қилиш мумкин:

– факторинг муносабатлари вужудга келишидан қарздорнинг хабардорлиги факти бўйича очиқ (конвенциявий) ва ёпиқ (конфиденциал) факторингни ажратиш мумкин.

Биринчи ҳолатда маҳсулот етказиб берувчи факторга сотиб олувчи (буюртмачи)дан пул суммасини олиш учун талаб қилиш ҳуқуқини беради, бунинг натижасида фактор сотиб олувчи билан тузилган битим бўйича кредиторга айланади товар (иш, хизмат)ни лозим даражада етказиб бериш мажбурияти эса маҳсулот етказиб берувчининг зиммасида қолади. Бунда қарздорни факторинг битимида иштироки тўғрисида хабардор қилиш маҳсулот етказиб берувчи томонидан ҳам, фактор томонидан ҳам амалга оширилади.

– ўтказилаётган пул талабномасининг ҳажми бўйича тўлиқ факторинг ва факультатив факторинг фарқланади. Тўлиқ факторингда (мутлақ ҳуқуқлар билан бирга) маҳсулот етказиб берувчи фактор фойдасига барча муайян турдаги талаблардан воз кечади, бундан шартномада белгилангалари мустаснодир. Факторингнинг ушбу тури муайян ҳудудда жойлашган барча қарздорларга, ёхуд уларнинг айрим гуруҳларига нисбатан талабларга нисбатан қўлланилади.

Факультатив факторинг (мутлақ ҳуқуқларсиз) факторга фақатгина шартномада белгиланган айрим аниқ талабларни ўтказишни назарда тутди.

– битимни амалга ошириш характерида кўра бевосита ва билвосита факторинг ажратилади.

Бевосита факторингда фақат битта фактор – маҳсулот етказиб берувчи-экспортёр олдидаги мажбуриятни бажаради ҳамда унинг ўзи импортёрга етказиб берилган товар тўловини талаб қилади.

Билвосита, яъни “икки тизимли” факторингда эса маҳсулот етказиб берувчи-экспортчи мамлакатда жойлашган фактор экспортчининг қарздори жойлашган мамлакатдаги фактор билан субфакторинг шартномасини тузади.

Олимлар факторинг операцияларини амалга ошириш жараёнида халқаро савдо муносабатларига киришаётган асосий субъектлар, яъни сотувчи ва харидор ўртасида тузиладиган шартномада тўловни қабул қилиши назарда тутилаётган агент-факторни ушбу шартномада очиқ кўрсатиш ёки кўрсатмаслик шартларидан келиб чиқиб, “очиқ факторинг” ва “яширин факторинг” тушунчаларини бир-биридан фарқлашга уринади.

Очиқ факторинг (ингл. *open factoring*, *conventional factoring*, *disclosed factoring*, нем. *offene factoring*, *stilles-verdckes-factoring*) деганда одатда маҳсулот етказиб

берувчи, хизмат кўрсатувчи, ишни бажарувчи томон (етказиб берувчи) товар сотилиши (иш бажарилиши, хизмат кўрсатилиши)дан олинadиган пулни талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга (факторга) ўтказган ҳолда харидор (буюртмачи) билан тузилган битимда учинчи томон (иштирокчи) бўлиб киритилган, акс эттирилган шартнома назарда тутилади. Унга кўра харидор олган маҳсулоти учун пулни келажакда сотувчига эмас, балки у кўрсатган учинчи шахсга тўлаши лозимлиги назарда тутилади.

Яширин (махфий) факторинг (ингл. confidential factoring)да эса очиқ факторингдан қарама-қарши ўлароқ, бу ҳақда қарздор (маҳсулот олувчи) умуман хабардор қилинмайди. Фактор маҳсулот етказиб берувчининг талаби бўйича ҳақ тўлайди ва шартнома муносабатларида мол етказиб берувчининг номидан иштирок этаверади. Фактор қарзни қарздордан ундиришда маҳсулот етказиб берувчининг топшириғи бўйича ва унинг номидан ҳаракат қилади.

Ярим ошкора факторинг маҳсулот етказиб берувчи ўзи ҳисобварағига эга бўлган банк томонидан контокоррент ҳисоб орқали кредит берилиши йўли билан молиявий таъминланадиган, яъни фактор сифатида банк қатнашадиган муносабатлардан иборат бўлади.

Халқаро факторинг шартномаси, ошкора ва яширин факторингга бўлинишидан ташқари, яна қуйидаги белгиларига кўра ҳам туркумларга ажратилиши мумкин: жавобгарлик шартларига кўра; пул талабларининг ўтказилиш ҳажмига кўра; тўловни амалга ошириш ҳуқуқига кўра; халқаро факторинг битимининг амалга оширилиш хусусиятига кўра.

Жавобгарлик шартларига кўра, факторинг шартномаси маҳсулот етказиб берувчи кафолатлайдиган факторинг ва кафолатламайдиган факторингга бўлинади.

Маҳсулот етказиб берувчи кафолатлайдиган факторинг (баъзан уни “регресс ҳуқуқли факторинг”, ҳақиқий бўлмаган факторинг деб ҳам аташади; поляк тилида – *niewłasniwy factoring*, ингл. *factoring an a recourse basis*). Унга кўра, шартномада кўрсатилган муддат ичида қарздор олинган товар учун пул тўловини амалга оширмаса, фактор тўланмасдан қолган пул суммаси доирасида мол етказиб берувчига нисбатан талаб билдириши мумкин бўлади. Яъни факторинг шартномасида маҳсулот етказиб берувчи қарздор фактор фойдасига воз кечган мажбурият бўйича пул тўловларининг амалга оширилишини кафолатлайди ёки кафиллик беради (миллий ҳуқуқий тизим хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда). Маҳсулот етказиб берувчи ўз зиммасига олган кафолат ёки кафиллик аниқ-равшан ва бевосита ифодаланган бўлмоғи лозим. Масалан, агар маҳсулот етказиб берувчи қарздор тўлов қобилиятига эга бўлишини кафолатлаши ҳақида ваъда берса, бу ҳали кафолат бўлиб ҳисобланмайди.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, қуйидаги халқаро факторинг юзасидан қуйидаги тақлифларни келтириб ўтишимиз мумкин:

1. Факторинг (ички ва ташқи) фаолиятини ривожлантириш учун халқаро механизм ва стандартларни қабул қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бунинг учун қисқа муддатларда факторинг операцияларининг ягона стандартларини белгилаб берувчи, фактор ва маҳсулот етказиб берувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда ваколат доирасини белгилаб берувчи 1998 йил

УНИДРУА томонидан қабул қилинган “Халқаро факторинг тўғрисида”ги конвенцияга аъзо бўлиш лозим.

Ушбу конвенция нормаларини имплементация қилиш миллий қонунчилигимизни ҳамкор давлатларимиз қонунчилиги билан унификация қилиш имкониятини яратиб беради. Бунинг натижасида ташқи иқтисодий фаолият янада жонланади ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган миллий субъектлар билан хорижий субъектлар ўртасидаги экспорт шартномаларининг қўпайишига олиб келади, шунингдек хорижий бозорларга турли хил товар ва хизматларни олиб чиқиш имкониятини яратиб беради.

2. Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари фаолиятини молиялаштиришга оид хизматларни диверсификация қилиш мақсадида миллий қонунчилигимизга форфейтинг институтини жорий қилиш лозим. Форфейтинг орқали молиялаштириш векселга қарама-қарши равишда амалга оширилади. Унинг ҳуқуқий табиатини таҳлил қилиш натижасида шу фикрга келдикки, форфейтинг натижасида тадбиркорлик субъектларининг фаолияти ўрта ва узоқ муддатга молиялаштирилади. Бизга маълум факторинг қисқа муддатга молиялаштириш институти ҳисобланади.

3. Трансчегаравий форфейтинг муносабатларини коллизия-ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида қўлланиладиган ҳуқуқ муаммосини ҳал қилиш мақсадида ҳам халқаро ҳуқуқ ҳам миллий ҳуқуқ даражасида ушбу муносабатларга нисбатан қўлланиладиган коллизия нормани белгилаб қўйиш лозим ҳисобланади. Унга кўра агарда тарафлар томонидан шартномада қўлланиладиган ҳуқуқ масаласи ҳал қилинмаган бўлса, трансчегаравий форфейтинг шартномаси сотувчи (экспортчи) асосий фаолият олиб борадиган мамлакат ҳуқуқи билан тартибга солинади. Форфейтер ва импортер ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш бўйича қўлланиладиган ҳуқуқи аниқланмаган бўлса, уларнинг муносабатига нисбатан форфейтер мамлакатини ҳуқуқи қўлланилади. Экспортчи ва импортер ўртасидаги биринчи шартнома бўйича муносабатларга нисбатан эса халқаро хусусий ҳуқуқда ушбу муносабатларга нисбатан кенг қўлланиладиган *lex venditoris* (сотувчи мамлакат қонуни) қоидаси қўлланилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. “Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси”. <http://uza.uz>

2. Шевченко Е. Е. Договор финансирования под уступку денежного требования в системе гражданского права Российской Федерации [Электронный ресурс]. Доступ из справ.-правовой системы «Консультант Плюс».

3. Кислова И. А. Уступка права требования и финансирование под уступку денежного требования: проблемы, сходства и отличия: дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: 2005. – 20 с.; Комаров А.С. Финансирование под уступку денежного требования (гл. 43) // Гражданский кодекс Российской Федерации: часть вторая: текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель / под ред. О.М. Козырь, А.Л. Маковского, С.А. Хохлова. – М., 1996. – 445 с.; Лопатина Д.А. Факторинг как инструмент финансирования в международном обороте: частно-правовые аспекты // Адвокат. – 2008. - № 9. – С. 70.; Фе-

дулова Д.В. Сущность договора финансирования под уступку денежного требования // Издательство «Грамота» www.gramota.net. № 1 (15) 2012, часть 2. – 183 с.

4. Приходько А.А. Договор международного факторинга в международном частном праве: дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2005. – 63 с.; Тюрина А. В. Договор финансирования под уступку денежного требования по законодательству Российской Федерации и унифицированным нормам международного частного права: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Казань: 2007. – 18 с.; Шевченко Е.Е. Договор финансирования под уступку денежного требования в системе гражданского права Российской Федерации [Электронный ресурс]. Доступ из справ.-правовой системы «Консультант Плюс».

5. Гулямов С.С. Халқаро савдо ҳуқуқи. Дарслик. –Т.: Шарқ, 2002. – 184 б.